

شکل گیری و تحول حوزه های شیعه

سید محمد علی حسینی زاده

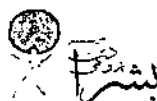

مؤسسه فرهنگی دین پژوهی بشرا

مرشنامه: حسینی زاده، سید محمدعلی / ۱۳۴۵
عنوان و نام پدیدآورنده: شکل گیری و تحول حوزه های شیعه /
سید محمدعلی حسینی زاده
مشخصات نشر: تهران، مؤسسه فرهنگی دین پژوهی بشر، ۱۳۸۹
مشخصات ظاهری: ۲۷۲ صفحه
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۵۴۰۸-۱۱-۹
وضعیت فهرست نویسی: فیا
یادداشت: کتابنامه: ص ۳۱۸-۳۱۹
موضوع: حوزه های علمیه
موضوع: روحانیت شیعه، حوزه ها و مدارس شیعی، فقها، مکاتب
فقهی، تاریخ
رده بندی کنگره: ۱۳۸۹ ۴۷۷/۰۷۱
رده بندی دیویی: ۲۹۷/۰۷۱
شماره کتابشناسی ملی: ۴۰۷۴۰۰۲

شکل گیری و تحول حوزه های شیعه

تهیه کننده: مؤسسه فرهنگی دین پژوهی بشر
نویسنده: سید محمدعلی حسینی زاده
ویراستار: مهرک زیادلو
حروفچینی و صفحه آرایی: شهربانو ضیغمی
طرح جلد: حمیدرضا محسنی
لیتوگرافی، چاپ و صحافی: گنجینه چاپ تهران
نوبت چاپ: اول
شمارگان: ۲۰۰۰
قیمت: ۴۶۲۵۰ ریال

مؤسسه فرهنگی دین پژوهی بشر
همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

نشانی: تهران، خیابان شریعتی، خیابان خواجه عبدالله انصاری، خیابان مدائن، خیابان انتاکیه،
کوچه علایی شرقی، پلاک ۱۴ (جدید)، واحد ۵
تلفن: ۲۲۸۶۶۰۵۹ - وب سایت: www.Boshraa.ir
قم، خیابان صفائیه، کوچه شهید زین الدین (بیگدلی)، پلاک ۲۵۱
تلفن: ۰۲۵۱-۷۷۴۳۶۵۵

فهرست

✓ پیشگفتار ۱۱

✓ حوزه‌های شیمی در بستر تاریخ

مقدمه ۱۹

✓ فصل اول: حوزه قم

مقدمه: سابقه تاریخی حوزه علمیه قم ۲۷

مشاهیر برجسته حوزه قم ۳۰

کلینی ۳۲

علی ابن بابویه قمی ۳۳

شیخ صدوق محمد بن بابویه قمی ۳۳

✓ فصل دوم: حوزه بغداد

مقدمه ۴۳

۴۵.....	خاندان نوبختی
۵۰.....	ابن ابی عقیل عمانی
۵۱.....	ابن جنید اسکافی
۵۳.....	شیخ مفید
۶۲.....	سید مرتضی
۶۹.....	سید رضی
۷۱.....	شیخ طوسی

✓ فصل سوم: حوزه حله

۸۹.....	مقدمه
۹۱.....	ابن ادريس حلی
۹۷.....	رضی الدین علی ابن طاووس
۹۸.....	خواجه نصیر الدین طوسی
۱۰۰.....	محقق حلی
۱۰۲.....	علامه حلی
۱۰۶.....	فخر المحققین محمد
۱۰۷.....	شهید اول شمس الدین محمد بن مکی جبل عاملی
۱۱۰.....	فاضل مقداد سیوری

- ۱۱۰..... ابن فهد حلی
- ۱۱۱..... شهید ثانی

✓ فصل چهارم: حوزه اصفهان

- ۱۱۹..... مقدمه
- ۱۲۰..... الف: مکتب فقهی - اصولی اصفهان
- ۱۲۰..... محقق کرکی
- ۱۲۶..... تألیفات کرکی
- ۱۳۰..... محقق اردبیلی
- ۱۳۲..... محمد بن علی عاملی صاحب مدارک
- ۱۳۳..... حسن بن زیدالدین
- ۱۳۴..... ملا محمد باقر سبزواری
- ۱۳۷..... بهاءالدین محمد اصفهانی مشهور به فاضل هندی
- ۱۳۹..... ب: مکتب فلسفی اصفهان
- ۱۴۰..... شیخ بهایی
- ۱۴۲..... میر ابوالقاسم میر فندرسکی
- ۱۴۲..... صدر المتالهین شیرازی
- ۱۴۷..... ج: مکتب اخباریان

۱۵۴.....	ملا محمد تقی مجلسی
۱۵۴.....	ملا محسن فیض کاشانی
۱۵۵.....	شیخ حر عاملی
۱۵۶.....	علامه مجلسی

✓ فصل پنجم: حوزه عتبات

۱۶۷.....	مقدمه
۱۶۸.....	وحید بهبهانی
۱۸۱.....	سید محمد مهدی طباطبایی بروجردی
۱۸۳.....	شیخ جعفر کاشف الغطا
۱۸۶.....	محمد حسن نجفی
۱۸۹.....	شیخ مرتضی انصاری
۱۹۴.....	میرزای شیرازی
۲۰۱.....	آخوند خراسانی

✓ فصل ششم: تجدید بنای حوزه علمیه قم

۲۱۳.....	مقدمه
۲۱۵.....	آیت الله حایری

- ۲۲۵..... تنش‌های دولت و حوزه علمیه قم
- ۲۳۴..... آیت‌الله بروجردی و تثبیت حوزه علمیه قم
- ۲۳۹..... خدمات آیت‌الله بروجردی به حوزه علمیه قم
- ۲۴۷..... روحانیت و دولت در دوره آیت‌الله بروجردی
- ۲۵۰..... عصر انقلاب
- ۲۶۱..... ✓ کتابنامه

پیشگفتار

فلولا نفر من کل فرقه منهم طائفة لیفقهوا فی الدین
ولینذروا قومهم اذا رجعوا الیهم لعلهم یحذرون
(توبه، ۱۲۲)

در تاریخ بشر، هر جا دینی وجود داشته است، در کنار آن، نهادی به نام عالمان و حاملان دین یا روحانیت، برای فهم، تفسیر، تعلیم و تبلیغ آموزه‌های دینی تأسیس شده و عده‌ای در چارچوب این نهاد عهده‌دار حفظ و گسترش آن دین شده‌اند. ادیان به همت و تلاش همینان گسترش یافته و از گزند دشمنی‌ها و نفوذ اغیار مصون مانده‌اند. در طول تاریخ، فراز و فرود مذاهب و تحولات درونی آنها عمدتاً تابعی از تحول حوزه‌های علمیه و روحانیت آنها بوده است. به همین دلیل مذهب و روحانیت و حوزه‌های علمی اغلب چنان به هم پیوسته‌اند که تصور یکی بدون دیگری به سختی ممکن بوده و احترام و اعتبار هریک به دیگری گره خورده است.

شکل‌گیری اولین مدرسه دینی و گروه عالمان دین در اسلام به عصر حضور پیامبر و زمانی که عده‌ای از مسلمین، قرآن و احکام اسلامی را از پیامبر (ص) می‌آموختند و سپس به دیگران آموزش می‌دادند، بازمی‌گردد. قرآن در آیه ۱۲۲ سوره توبه توصیه می‌کند که «نباید همه مسلمین (غیر ساکن در مدینه) به جهاد بروند، بلکه عده‌ای از مؤمنین باید برای یادگیری دین به مدینه نزد رسول خدا مهاجرت کرده و در دین فقیه شوند و در بازگشت قوم خود را انداز دهند، تا شاید از مخالفت فرمان خدا حذر کنند و تقوا پیشه کنند.» منظور از فقه در این آیه فهم دقیق و عمیق همه معارف دینی از اصول

و فروع است؛ نه فقه به معنای مصطلح که به احکام عملی اختصاص دارد.^۱ مفسرین نقل کرده‌اند که بعد از این آیه، مسلمانان، نوبت به نوبت، برای یادگرفتن آیات قرآن و معارف و احکام دین به پیامبر مراجعه می‌کردند.^۲ پیامبر (ص) همچنین همواره تعدادی از یاران خود را برای تبلیغ دین به اطراف می‌فرستادند. علما و مفسرین مسلمان این آیه را بر ضرورت وجود گروهی، که به امر تحصیل و تبلیغ دین اشتغال داشته باشند، گواه گرفته‌اند و برای ضرورت وجود حوزه‌های دینی و ایجاد گروهی به نام روحانیت و علمای دین، عموماً، به همین آیه استناد می‌کنند. در قرآن آیات دیگری نیز وجود دارد که مسلمانان را به پرسش از آگاهان و دانایان تشویق می‌کند و در احادیث نیز ضمن تمجید از راویان حدیث و آشنایان به قرآن و سنت^۳ به مؤمنین سفارش شده است تا در امور دینی خود و در حوادثی که روی می‌دهد به آنان مراجعه کنند.^۴ این روایات بر ضرورت وجود حوزه‌های علمیه به منظور تربیت افرادی که به قرآن و روایات آشنا بوده و علوم دین را فراگرفته باشند، تأکید داشته و مؤمنین را تشویق می‌کند تا دین خود را از این گروه فراگیرند.

توسعه تدریجی گستره شریعت و پیچیدگی‌های فهم متون مقدس و گسترش دامنه علوم دینی، گسترش حوزه‌ها و توسعه نهاد روحانیت را در پی داشت. حوزه و روحانیت به دلیل کارویژه‌های بنیادین در جامعه اسلامی ضرورت یافت و به تدریج به جزئی از جامعه و فرهنگ اسلامی تبدیل گردید. کارکردهای بنیادینی چون فهم و تفسیر متون دینی؛ تحقیق و اجتهاد برای فهم احکام شرعی؛ بیان احکام، آموزش و تبلیغ اعتقادات

۱. علامه طباطبائی، تفسیر المیزان، ج ۹، ص ۶۴۱.

۲. سید محمد حسینی بهشتی، روحانیت در اسلام و در میان مسلمین، بحثی درباره مرجعیت و روحانیت، ص ۱۲۵.

۳. شیخ محمد بن الحسن الحر العاملی، وسائل الشیعه، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ج ۱۸، صص ۹۹-۱۰۲.

۴. همان.

دینی؛ قضاوت و سرانجام تعلیم و تربیت دینی مسلمانان و راهنمایی معنوی مردم، همگی، کارویژه‌هایی بودند که ایفای صحیح این نقش‌ها، به سامان شایسته حوزه‌ها گره می‌خورد.

به لحاظ تاریخی، اسلام از همان آغاز، با ستایش از دانش و دانشمندان، زمینه‌های شکوفایی حوزه‌های علمی در جوامع اسلامی را فراهم کرد. در قرآن، بر فضیلت علم و عالمان تأکید شده و پیامبر اسلام علم‌آموزی را بر همه مسلمانان واجب کرده^۱ و مسلمانان را به یادگیری دانش حتی از کفار و مشرکین ترغیب نموده است.^۲ پیامبر همچنین یادگیری دانش را از عبادت‌هایی چون نماز و روزه و حج و جهاد برتر دانسته^۳ و عالمان را بر جایگاهی والاتر از عابدان و شهیدان نشانده است.^۴ در پیکار بدر، پیامبر اسلام از اسیران کافر و مشرکی که می‌توانستند خواندن و نوشتن بیاموزند، خواست تا در ازای آموزش مسلمانان آزادی خود را به دست آورند.^۵

تعلیم قرآن و تبلیغ و تدریس احکام دین مبنای شکل‌گیری مدارس اولیه اسلامی بود و مسجد اولین مکانی بود که حلقه‌های تعلیم در آن تشکیل می‌شد و قرآن اولین و مهم‌ترین کتاب درسی جوامع اسلامی به شمار می‌رفت. اما با گسترش دامنه علوم و رونق گرفتن علم و علم‌آموزی در جوامع اسلامی و با توجه به مشکلاتی که آموزش در مسجد به همراه داشت، به تدریج، مکان‌هایی در کنار مساجد برای تعلیم و تعلم بنا شد که مکتب^۶

۱. محمد محمدی ری شهری، میزان الحکمه، قم: دارالحديث، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۲۰۷۱.

۲. همان، ص ۲۰۷۰.

۳. همان، ص ۲۰۶۸.

۴. همان، ص ۲۰۶۹ و محمد باقر مجلسی (علامه)، بحارالانوار، بیروت: مؤسسه الوفا، ج ۲، باب ۸، ص ۱۶.

روایت ۳۵.

۵. ابن کثیر دمشقی، البدایه و النهایه، ج ۳، ص ۱۰۷.

۶. محمد داغ و حفظ الرحمن رشید اویم، تاریخ تعلیم و تربیت در اسلام، صص ۱۵-۲۰.

و یا جامع خوانده می‌شدند.^۱ ظاهراً از قرن چهارم مدارس مستقلی در شهرهای بزرگ اسلامی تأسیس گردید و تعلیم و تعلم از مسجد و مکتب به مدرسه منتقل شد و دامنه دانش‌ها نیز وسعت گرفت. با اهمیت یافتن مدارس، دولت‌ها و حاکمان نیز به برپاداشتن آنها همت گماردند و بدین ترتیب مدارس رسمی و دولتی با حقوق و مزایای کافی برای اساتید و دانشجویان به وجود آمدند. در دوره آل بویه، عضدالدوله دیلمی مدارس را ایجاد کرد که مشهورترین آنها مدرسه عضدی بود که در حدود سال ۳۶۷ هجری قمری در کربلا تأسیس گردید. چندی بعد، در دوره سلجوقیان، خواجه نظام‌الملک (م ۴۸۵) مدارس فراگیر نظامیه را با مدیریتی متمرکز و برنامه‌ای منظم و بودجه دولتی تأسیس کرد. با تأسیس نظامیه، مدرسه به یکی از ضروریات زندگی اجتماعی مسلمانان تبدیل گردید. از آن پس، در بیشتر شهرهای بزرگ و هر جا که عالم بزرگی سکنی داشت، مدرسه‌ای ساخته شد که اغلب با موقوفاتی برای تأمین منابع مالی آن همراه بود.

شیعیان به شهادت تاریخ، در زمینه تأسیس مدارس علمی پیشتاز بودند. سید رضی (۳۵۹-۴۰۶) نخستین دارالعلم جهان اسلام را هشتاد سال پیش از نظامیه در بغداد به وجود آورد و دولت شیعی آل بویه اولین مدارس اسلامی را تأسیس کرد، و فاطمیان سلسله شیعی حاکم در مصر، الازهر، مشهورترین دانشگاه اسلامی را، تأسیس کردند که تاکنون اعتبار و عظمت خود را حفظ کرده است. با این حال حوزه‌های شیعه در بیشتر مقاطع تاریخی به دلیل عدم همراهی با قدرت‌های سیاسی، بیرون از ساخت آموزش رسمی جهان اسلام، در مناطق شیعه‌نشین گسترش می‌یافتند و به شدت تحت تأثیر شرایط سیاسی- اجتماعی و فرهنگی جامعه خود قرار داشتند. حوزه‌های شیعی به همین

۱ احمد شلبی، *تاریخ آموزش در اسلام*، ترجمه محمدحسین ساکت، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۰، صص ۴۳ و ۴۹. و رک: کریم مجتهدی و دیگران، *مدارس و دانشگاه‌های اسلامی و غربی در قرون وسطی*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی، ۱۳۷۹، ص ۳۰.

دلیل، در طول تاریخ، با ویژگی‌های متفاوت شکل گرفت و رو به تکامل نهاد و سپس تحت تأثیر شرایط نامساعد رو به زوال گذاشت.

این کتاب که به سفارش مؤسسه فرهنگی دین‌پژوهی بشرا توسط محقق گرانمایه جناب آقای دکتر سیدمحمدعلی حسینی‌زاده، تألیف گردیده است، به بررسی شکل‌گیری و فراز و فرود حوزه‌های شیعی می‌پردازد و اندیشمندان برجسته و ویژگی‌های کلی هریک از حوزه‌ها را توضیح می‌دهد. هدف این کتاب معرفی اجمالی و عمومی حوزه‌ها و دانشمندان بزرگ شیعی است. بر این اساس، در معرفی هر حوزه ابتدا بنیانگذاران و مؤسسين برجسته آن به تفصیل مورد بررسی قرار گرفته و سپس به عالمان متعلق به آن حوزه به اجمال اشاره شده است. از این رو، چه بسا که بسیاری از علمای بزرگ از قلم افتاده باشند و یا در مورد برخی از بزرگان، به اندازه‌ای که لازم است، سخن به میان نیامده باشد. همچنین، در این اثر، برای رعایت اختصار، برخی از حوزه‌های غیر مشهور و به خصوص حوزه‌های شهرستان‌ها مورد بررسی قرار نگرفته‌اند.

به هر حال این پژوهش را می‌توان مقدمه‌ای بر شناخت مدارس شیعی و جریان‌های فکری رایج در حوزه‌های علمی شیعه به شمار آورد که نویسنده محترم کوشیده است، در حد امکان شرایط تاریخی، نوآوری‌ها و ویژگی‌های ممتاز هر حوزه و نیز علمای بزرگ آنها را توضیح دهد و بدین ترتیب نمایی کلی از تحولات تاریخی و فکری حوزه‌های شیعی را به علاقمندان ارائه نماید.

این اثر به لحاظ تاریخی از آغاز عصر غیبت تا ظهور انقلاب اسلامی را در بر می‌گیرد. تأسیس جمهوری اسلامی نقطه عطفی در تاریخ ایران و حوزه‌های شیعی به شمار می‌رود که تحولات عمیقی را در پی آورده و ساختارها، اندیشه‌ها و سازمان‌های جدیدی را پی افکنده است. بررسی این تحولات خود نیازمند تحقیقی مفصل است که انشاءالله در جای خود انجام خواهد گرفت.

در خاتمه، بر خود فرض می‌دانم از تلاش مجدانه و متواضعانه جناب آقای دکتر سیدمحمدعلی حسینی‌زاده، که تحقیق و نگارش این اثر را برعهده داشتند و از همکاران معاونت محترم پژوهش حوزه‌های علمیه و مورخ گرانمایه جناب حجت‌الاسلام والمسلمین رسول جعفریان که به مطالعه و ارزیابی اثر پرداختند و نظرات کارشناسی آنها بر غنای تحقیق افزود و از همه عزیزانی که مسئولیت ویرایش، نمونه‌خوانی، صفحه‌آرایی و چاپ اثر را بر عهده گرفتند، کمال امتنان و سپاس را مبذول دارم و آخرین سپاس ویژه سرورانی است که با یادآوری ضعف‌ها و کاستی‌های اثر، مؤسسه را در تکمیل و ارائه تحقیق فاخرتر یاری رسانند.

مؤسسه فرهنگی دین‌پژوهی بشرا

علی باقری‌فر

بهار ۱۳۸۹